

ПРО *1/2 1/2*
**УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ,
ТАТАР ТА ТУРКІВ.**

ЗЛОЖИВ
М. Драгоманов.

КИЇВ.
Тискаря В. И. Давиденко.
Року Вожого 1876.

Д. В. Ильницкаго

по Владимирской улицѣ, домъ П. В. Томары, близъ городского театр

Коммисіонерство и продажа изданій:

Киевской Археографической Коммисіи.
Киевскаго Общества Естественныхъ Испытателей.
Киевскаго Отдѣленія Императорскаго Русскаго Техническаго
Общества по свекло-сахарной промышленности.
Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго
Общества.
Сельско-хозяйственныхъ изданій С.-Петербургскаго книгопродавца
А. Ф. Девриена.

Здѣсь же имѣются для продажи, между прочими, слѣдующія книги:

Антоновичъ. Исслѣдованіе о казачествѣ. К. 1863 г. ц. 50 к.—Послѣднія времена казачества на правой сторонѣ Днѣпра. К. 1863 г. ц. 1 р.—Исслѣдованіе о городахъ въ Юго-Западной Россіи. К. 1870 г. ц. 50 к.—Исслѣдованіе о крестьянахъ въ Юго-Западной Россіи. К. 1870 г. ц. 50 к.—Очеркъ состоянія православной церкви въ Юго-Западной Россіи въ ХУІІ и ХУІІІ ст. К. 1871 г. ц. 50 к.

Антоновичъ и Драгомановъ. Историческія пѣсни Малорусскаго народа. Изданіе съ предисловіемъ, примѣчаніями и объясненіями. Т. I, К. 1874 г. ц. 1 р. 50 к., Т. II, в. 1. К. 1875 г. ц. 80 к.

А. И. Своимъ землякамъ хлѣборобамъ 2 кавки. Х. 1876 г. ц. 15 к.

Балина. Украинскіе пѣсни з голосами. Спб. 1863 г. ц. 75 к.

Бѣлозерскій. Южно-Русскія лѣтописи, т. I. К. 1856 г. ц. 60 к.

Величко. Лѣтопись событій въ Юго-Западной Россіи, т. 4 К. 1872 г. ц. 1 р. 25 к.

Галча Іеремія. Збірникъ творів. Одесса. 1875 г. ц. 1 р. 75 к.

Гатцунъ. Ужинокъ рідного поля. М. 1857 г. ц. 1 р. 50 к.

Гулаи-Артемовскій. Збірникъ Южно-Русскихъ пісень з голосами. К. 1868 г. ц. 50 к.

Данилевскій Г. Д. Украинская старина. Матеріалы для исторіи Украинской литературы и народнаго образованія. С о д е р ж а н і е: 1) Скворода. 2) Каразинъ. 3) Основьяненко и 4) Харьковскія народныя школы 1732—1863 г. Харьковъ. 1866 г. ц. 2 р. 50 к.

Де що про свѣтъ Божій. Изд. 3-е Одесса. 1874 г. 20 к.

Дітські пѣсні, казки й загадки. К. 1876 г. ц. 15 к.

Драгомановъ М. Про українськихъ козаків татар і турків. ц. 10 к.

Ефименко. Закличанія Южно-Русскаго народа. ц. 30 к.

Житецкій П. И. Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. К. 1876 г. ц. 2 р. 25 к.

Закревскій. Старосвѣтскій бандуристъ. М. 1860 г. ц. 2 р. 50 к.—Лѣтописное описаніе Киева, 2 т. съ атласом. М. ц. 7 р. съ перес. 8 р.

Записки Юго-Западнаго Отд. Импер. Рус. Геогр. Общ. за 1873 г. К. 1874 г. ц. 1 р. 80 к., за 1874 г. ц. 2 р. 25 к. на перес. по 30 к.

Записки Украинца изъ времени послѣдняго польскаго возстанія 1861—64 г. К. 1869 г. ц. 60 к.

Иванюшевъ. О древнихъ сельскихъ общинахъ въ Югозападной Русіи.

1615
910

Д. Д. 10/32

11957

ПРО

УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ,

ТАТАР ТА ТУРКІВ.

*Розвіданням Миколи
Петручак*

ЗЛОЖИВ

М. Драгоманов.

К И Ї В.

В Тискарні В. И. Давиденко.

Року Вождого 1876.

DK
508.5
D76

8

29946

Дозволено цензурою. Київъ, 16 Мая 1876 г.

900054-230

Про українських козаків, татар та турків.

Земля, де тепер живуть люде, що говорять так, як писана ця книжка, колись звалась Русь, а потім Україна, або Мала-Русь, бо Великою Руссю зовуть тепера Московщину. Земля наша велика. Вона простягається від Карпатських гір у Цесарщині за Почаєвом аж до Дону, від Пинських лісових болот, що по річці Припеті, аж до Чорного моря. Це усе краї не дуже холодні, багаті і лісом, і пасовиськами, і чорноземними полями. Є тут чоловікові чим пожитися, є що і другим народам промінати або продати. Та тільки, щоб можна було на якій-небудь землі людім добре жити, треба, щоб ніхто чужий не грабував їх і не перешкожав їхній праці; треба, щоб і свої люде одно від другого не вітнімали та не видурювали того, що чоловік собі придбав. Треба ще, щоб люде знали, як тим, що є на полі, у лісі, та у землі, найліпше скористувати для себе. Щоб дійти до цього усього, треба було скрізь людім довго жити на одному місці, упорядитися межі собою, та думати, та вчитися усяким наукам, та ще і напередки багато праці та науки треба буде людім, щоб жити

зовсім добре. Добрі науки здавна, ще до Христа, почалися у греків та італ'янців. До цих людей од нас і не дуже далеко і легка дорога рівами Дністром, Бугом, Дніпром та Доном в Чорне море, а далі у Середиземне до Греції та до Італії. Здавна греки та італіянці приїздили до нашого берега Чорного моря, навіть і оселялись тут. Та ось біда! На нашій землі довго не можна було людім осісти на одному місці та вберегтись від чужих розбишак, що і хати розоряли, і пашню палили, і людей різали та полонили та розганяли. По над Чорним морем простяглися степи, котрі йдуть далі на схід сонця аж у Азію, у такі краї, де живуть одвічні пастухи татарського та турецького роду, що кочують з місця на місце. От ці-то пастухи—не те що хлібороби,—здіймаються було цілими ордами та і йдуть на захід на свіжі пасовиська, а потім нападають на хліборобних народів, як от на наших батьків, та і грабують їх, а далі осядуться було де-небудь не далеко, як ось у Криму, та що року і набігають на нашу землю та й беруть наших людей у раби до себе, або на продаж. Ще найменше лихо, як візьмуть з наших людей дань чи окуп. Довго так було, трохи не тисячу років з того часу, як про нашу землю вже по книгах написано, що тут жив наш руський народ, так само як і тепер.

От у цій книжці ми розкажемо, як-то наші батьки терпіли й одбивались від татарських та турецьких розбишак і як таки насилу одбились. Особливо ми розкажемо

про козаків, бо вони найбільш приложили праці до того, щоб одігнати од нашої землі турок та татар, щоб наш чоловік у своїй землі і хату будував, і поле орав та засівав, і дітей годував, не опасуючись чужого ворога. У других книжках розкажемо, як терпіли наші люде од поляків та своїх же людей, що поперевертались у польські пани, і як козаки і тут стали були у пригоді,—і про те, як через безладдя та недостачу науки і розуму не сталось так, щоб зовсім добре було жити нашим людім у своїй землі.

Про те, що робилось у нашій землі до козаків, ми розкажемо дуже коротко. Хто схоче більше довідатись, той хай прочита книжку Івана Левицького »Про перших київських князів« та »Про Татар та Литву на Україні«.

Років ще за тисячу до нас, як батьки наші звалися Славянами-Руссю, то доводилося їм терпіти від хозар, що жили по Дону і у Криму. Хозарська опека була, як видно, для наших батьків не дуже тяжка, бо вони швидко скинули її з себе.

Не поспіли упоратися з хозарами, як ось на зміну хозарам прийшли, теж з сходу, другі степовики—печеніги, а потім половці, й почали дуже тіснити Русь. Вона повинна була вибратись з степів й відсунутись від Чорного моря. Від цих половців чинилася тоді Слав'янам дуже велика кривда і вони мусили з ними довго боротися. Про них переяславський, а потім київський, князь Володимир Мономах казав, як поїздились усі князі, що

не може орач славянин вийти у поле землю орати, бо прийде половчанин, уб'є орача, а худобу ёго і сім'ю забере собі. З цёго вже добре видко, що то за лихі були ті половці й яку вони напасть чинили у Руській землі. Але з часом Славяне усе ж таки стали потроху брати верх над половцями.

Коли це наступила на Русь велика хмара—татарє. У 1238 році, себ-то бiльше як шість сот років назад, велика татарська орда, з ватагом Батием, кинулась на Руську землю, стала бити і рiзати людей, розруйновувати городи і села. Люде, рятуючись від татар, мусили тікати далеко на північ, на Вислу, Німан і Припеть. Полуденна руська земля, Україна, на якийсь час мало не зовсім спустіла. Татарє zostались жити по стєнах від Волги до Бриму, а часами посувались і дальше. Наші люде мусили часами платити їм дань, а у півночній Русі, де Москва, так татарє переписали усіх людей і довго брали що-рік поголовщину. Та років за двісті татарська орда розділилась й ослабла. Воно так завжди бува з ордами пастухів, бо пастухи перебробують з місця на місце, сваряться за пасовиська і розбродяться по стєпах. А хлібороби, як живуть у одному місці, збираються до купи, будують городи, доходють до науки і ремєсла, видумують лучшу зброю, та з часом стають дужчими від стєповиць пастухів. Ці страшні тільки тоді, як зразу набіжать великою ордою, як з першого разу татарє.

Після Русь ще не встигла поправитись після великого татарського лихоліття, ще новий народ насунувся на неї з другого боку від моря Балтійського, з тих країв, де город Вільна. Цей народ звався Литва. Тільки це не були ті люде, що звуться й тепер у нас *литвинами*, що на плотах та на барках припливають до нас по Дніпру, або приходять копати землю. Це наші ж таки люде руські, тільки трохи одмінно говорять. Письменні люде звать їх *білоруссами*, бо вони одягаються у біле і носять білі шапки,—магерки. Литвинами у нас прозвали їх, бо вони були довго під литовським пануванням, а настояща Литва, то зовсім чужий народ, і говорить зовсім для наших не зрозуміло. Попереду наші князі набігали на їх землю, навіть один орав Литвою, а після татар то вже Литва стала дужчою, особливо, як вивчилась у німців військового строю. Потроху підгорнула під себе велику часть Білої Русі, а далі напала і на Русь Київську. Руські люде боронились від Литви дуже слабо, або навіть, як поспільство, і зовсім не боронились. Робилось це так через те, що литвяки, завоювавши Русь, зоставляли усе так, як було і перше, а брали собі тільки на службу здатних до війни людей, та й тим роздавали землю. Окрім того, що вони зоставляли усе по прежнему, вони ще ослобоняли людей від татарських податків і татарського хижацтва. За часи литовського панування Русь знову почала посуватись до Чорного моря. І стало два великих руських царства. По обидва боки Дніпра,

де Біла Русь і Мала Русь, правили князі роду литовського, а далі на схід-сонця і на північ, де Велика Русь, zostались князі московські, старинного роду київських князів. На північ були два вільні городи Псков і Новгород, котрі кликали собі князів, кого хотіли, найбільше ж з роду князів московських, а часом то й з литовських, аж поки їх зовсім не підгорнули князі московські і волю в них одняли. Через кілька часу польки вибрали князя литовського своїм королем, а далі шляхта польська і литовська згодились злити Польщу, Литву і Литовську Русь у одну державу. Русь Московська стала потроху справлятися з тими татарами, що жили по Волзі, з казанськими, та астраханськими, а наша Русь Литовська ще раніше справилась з тими татарами, що жили коло Чорного моря.

На полудень Русь простягалася до Чорного моря. Окрім Кримської орди, котра заселяла Крим і жила в городах і селах, під її пануванням були ще чотири хижі орди, котрі кочували від гір Дунайських до річки Кубані. Великий степ від Чорного моря аж до українських осель лежав пустинею і на нєму доволі мирно чабанували татаре і руські. З городів і других осель сміливі люде ходили у степ за здобичею і через те руські оселі усе далі та далі посовувались у степ. Самими крайніми руськими оселями по Дніпру були Канів і Черкаси. Далі степ був безлюдний. А по

Дністру руські оселі доходили аж до Чорного Моря, і більш як за чотиріста років назад насупротив того місця, де тепер Ажерман, було вже торгове місто руське і відтіля возили хліб морем до греків, як і тепер. Та жили тут наші і татаре, хоч може і не без яких сварок за пасовиська, аж поки турки у 1453 році не завоювали Царьгорода, столиці царства гречеського. Скоро після того турецький султан підгорнув під себе кримського хана. З того часу кримські татаре почали часто набігати на Україну і дуже грабувати її. Турки підбивали татар, помагали їм. Тоді турки, покоровивши собі багато християнських народів—греків, та братніх нам славянських сербів і болгар, та молдаван, з прожогу думали завоювати трохи не цілий світ. Та й віра турецька заставляла їх воювати з християнами. Віру цю проповідав спершу араб Магомет; більш як тисячу двісті років назад, шість сот років після Христа. Магометанська віра згожується з християнською у тому, що признає одного Бога, та тільки не признає Тройці. Христа Магомет считав великим пророком, але меншим від себе, а не сином Божим. Молитви і пости у магометовій вірі інакші, ніж у християнській, жінок дозволяє Магомет брати більше ніж одну, а на тому світі праведному, мовляв, дана буде велика сила жінок. Найправедніший, начеб-то, буде той, хто більше розширяв віру магометову. Одну тільки цю віру магометанці вважають правою, а усі другі—поганими, нечистими. Людей другої віри маго-

метанці ведять воювати і силою повертати у свою віру. Кадись і усі християне також думали про свою і чужу віру, як і магометанці, от і воювали і мордували одні других багато сотень рєбів. Не було того, щоб кожному жити собі мирно, працювати кождо хазяйства та науки, та мінятись один з другим тим, що напрацював та дивчивсь. Ні, — треба було некремінно одному другого бити, за те що не так дума, як ми, та силою перевертати з одні віри на другу. От і озлились християне на магометан, а магометане на християн. У той час, про котрий ми розказуємо, у сусідніх з нашими південних землях верх узяли магометанці-турки. Щоб турки мали спосіб воювати, треба було їм багато невольника для домової роботи, у гребці на кораблі, чи по їхньому — *каторги*. Дітей полонених турки перевертали у свою віру і робили з них своє найстрашнійше військо — яничар.

От через турків і татаре почали робити великі наїзди на Україну і Московщину, хапали бранок і бранців і продавали їх туркам. Замість торгу хлібом почався на узбережжі Чорного моря торг невольниками. А тут ще польські королі та московські царі, бувало, засваряться один з другим, та й підбивають татар нанадати на сусідню землю, а татаре придуть помагати одному та й пограбують часами обидві землі. Що даліше, то більше рєспускала орда свої заgonи по нашій землі у один кінець до Київa, а у другій до Львова. Чим більше

набігали татаре, тим дальше посувався на північ український люд і тим більше пустіла наша земля.

У 1484 році зробив кримський хан Менгли-Герей, приятель московського князя Івана Третєго, великий наїзд на Україну; він узяв приступом Бїв, зруйнував Печерський монастир, трохи не усіх киявлян забрав у неволю і з дуже великим полонем вернувся у Крим. З того часу татарва або своєю охотою, або з приказу турецького султана, мало не кожен рік почала набігати на Україну, і з того часу розпочалась межи українцями і татарами мало не двохсотлітня війна.

Це друге татарське лихоїття було гірше, ніж перше. Татаре наскочили, порізали, побили, та й вернулися до дому, а тепера така різанина була кожен рік; кожен рік набігала татарська орда, грабувала, різала людей, палила села й верталася до дому, набравши невольників, щоб на той рік знову набігти і знову робити те саме. Не даремне за той час межи українським людом складалася така пісня:

Зажурилась Україна, що нігде прожити:
Гей витоптала орда кіньми маленькії діти,
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

У другій пісні співається:

Ой в неділеньку рано пораненько
Да избірав женців да Коваленко,

Да й усе женці да й одбірнії
Поробив їм серпи да все золотії,
Ой повів женців на ярі долини,
На ярі долини, на яру пшеницю.
» Ой жніте, женчиги, обжинайтеся,
І на чорную хмару озирайтеся,
А я піду до дому пообідаю,
Жінку та діточок да одвідаю.«
Ох і жнуть женці розжинаються,
На чорную хмару озираються:
Ой тож не хмара, тож орда іде,
А Коваленко та передок веде.
Вязали руки да сирицею,
А залили очі да живицею,
А сковали ніжки да скрипицею.
» Ой повій, вітроньку, да співніченьки,
Да роскуй мої да руки, ніженьки,
Ох повій, вітроньку, спід темної ночі.
Да на мої ж да на карії очі!

Не можна було тоді людям удержатись на Україні. Не можна було займатися хліборобством, бо не знав чоловік, чи збере він те, що посіє, не знав навіть, чи буде він завтра живий. Несподівано набігали татаре, палили села, а людей, котрих не вбивали зараз, брали з собою у Крим, а тамечки продавали туркам у неволю, або залишали у себе для тяжкої роботи. Через те, що татаре наїзжали несподівано, трудно було людям від

них ховатися, але усе ж таки м'яко. Для того, щоб постерегти татарський наїзд, перед селами висипали могили, на яких завжди стояла сторожа, й як тільки покажуться та аде, то вона повинна була давати звістку. А то по йшли далеко у степ, верст за двісті, або може і далі, чати, к три ціле лі о їздили з місця на місце, висліжували тата , і коли де забачуть, так дають бувало звістку селянам, щоб вони або ставали до оборони, або ховалися. Тоді люде покидали села і ховалися по лісах, або навіть і у воді, де, як показують, вони дихали через очеретину.

Протоптали т тарва на Україну багато шляхів, з котрих найзвичайніших було три на правому березі Дніпра; по цим-то шляхам татаре найбільше наїзжали. Перший шлях ішов поуз Черкас, Корунь, Київ, прямуючи до Львова, і звався Чорним; другий від Очакова, поуз Бар, теж до Львова, цей шлях звався Бучманським, або Бучманом; третій шлях—теж до Львова по за Дністром і звався Волоцьким або Покуцьким. На лівому боці Дніпра був один шлях, котрий звався Муравським. Набігали татаре різно—инод. у день, инод. у ночі, і коли сторожа не поспіє даи знати у село, що йдуть татаре, так тоді, бувало, з села вже ніхто не втече. Усіх людей і великих і малих брали вояки і ділили межі собою, скарб также сам, а село запалювали, так що після такого наїзду тільки по погорілих стовпах можна було пізнати, де було село. Що терпіла Україна від тих наїздів,

можна довідатися з того, що коли татаре напали на Україну у 1575 році, так вивели людей до Криму більш як 55000, 40000 коней, 500000 усякої худоби і без ліку отари.

Що татаре робили з бранцями, можна довідатись з слів одного певного чоловіка, котрий каже, що старці або немочні, за котрих неможна багато виручити і котрі не годяться до праці, отдаються у татар, мов ті зайці, себакам, юнакам, котрі вчаться на них вояцькому ділу і бьють їх каміннями або кидають у море, або убивають якими небудь іншими способами. На тих нещасних невольниках вчилися татарські хлопці стріляти з лука. А ті невольники, котрі продавались, повинні пробути шість років у неволі, а після того вони ставали від пана слободні, але не мали волі йти куди - небудь з Криму. Котрі з невольників дужчі, так тих або вихолощували, або клали на лобі чи на щоках тавро, і вони, зв'язані або с'євані, повинні були мучитись у день на роботі, а у ночі по тюрмам та л'єхам; а давали їм їсти трохи здохлятини з черваками, такої, що навіть собака її не їла-б. А вели бранців у Крим ось яким способом: їх гнали, обкруживши верховими і підганяючи нагайками, значили тавром розпеченим у вогні по тих місцях на тілі, де і в худоби. Самий здатніший товар для татар були дівчата, а найбільш гарні; про те, як вони вели дівчат, у пісні співається так:

Коли турки воєвали,
Білу челядь забирали;
І в нашої попадоньки
Взяли вони три дівоньки.
Єдну взяли по при коні,
По при коні на ремені,
Другу взяли по при возі,
По при возі на мотузі.
Третю взяли в чорні мажі....
Що ю взяли по при коні,
По при коні на ремені,
То та плаче: »Ой, Боже-ж мій!
Косо моя жовтенькая!
Не мати тя росчісує,
Візник бичем ростріпує! «
Що ю взяли по при возі,
По при возі на мотузі,
То та кричить:
»Ой, Боже мій, ніжки мої!
Ніжки мої біленькі!
Не мати вас умиває,
Пісок пальці разьїдає,
Кривця пуки заливає! «
Що ю взяли в чорні мажі,
То та плаче то та кричить:
»Ой Боже ж мій, очки мої,
Очки мої черненькі!

Тільки краів проходили,
А білий світ не виділи! «

Вже було казано, що татаре продавали своїх бранок і бранців у турецьку неволю; або давали турецькому султанові дань бранцями, як це було у 1563 році, коли кримський хан узявся одіслати султанові 20000 невольника. Ціі бранці повинні були робити у турків на галерах, котрі турки звали *каторгами*. Галера була великий низький двохогловий байдак паяла вона по воді і на парусах і на веслах; ціми то веслали і гребли невольники. На галерах було двад ять чотири, або двадцять шість лавок, на котрих сиділо по 5 або по 6 чоловіка на кожній. Лівіі лавки ділилися від правих проходом, а по цьому проході ходив галерний пристав з батогом у руці і підганяв ним невольників, щоо гребли. Спали і їли ціі нещасні невольники по змінам, не зоставляючи ніколи ні галери, ні своїх лавок. Вони не мали ніякого спочивку навіть і у свято. Гірка була тая неволя, і невольники тільки чекали того часу, щоб уткти, або щоб їх хто-небудь вигунив. Такі невольники склали ось яку жалосну псалму, або думу:

У святу неділю не сизі орли заклек тали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
У гору руки підн мали, кайданами забряжчали;
Господа милосердного прохали та благали:
»Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з низу буйний вітер!

Хочай-би чи не встала на Чорному морі бистрая хвиля;
Хочай-би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
Да вже ся нам турецька-бусурманська каторга надійла:
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке молодецьке коло жовтої кости
пошмуляло! «

Баша турецький, бусурманський,
Недовірок християнський,
По рингу він похожає,
Він сам добре тебе зачуває;
На слуги свої, на турки-яничари зо-зла гукає:
»Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте,
Із ряду до ряду захожайте,
По три пучки тернини і червоної таволги набирайте,
Бідного невольника по-тричі в однім місці затинайте! «
То ті слуги, турки-яничари, добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки
набирали,
По тричі в однім місці бідного невольника затинали;
Тіло біле козацьке молодецьке коло жовтої кости
обривали,
Бров християнську неповинно проливали.
Стали бідні невольники на собі бров християнську
зобачати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську глясти-
проглинати:

»Ти, земле турецька, віро бусурманська,
Ти, розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем з матірью,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жиною!
Визволь, Господи! всіх бідних невольників
З тяжкої неволи турецької,
З каторги бусурманської,

На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
В города християнські!
Дай, Боже, миру царському,
Народу християнському,
Славу на многі літа.

Такі думи ще недавно співали кобзарі по всій Україні, а тепер хіба де-який з них зна кілька слів з них. Добре ще, що письменні люде років з тридцять тому назад позаписували од старих кобзарів ці думи,— а то можна було б сказати, що наші люде, мов які звірі, і не пам'ятають, що діялось з їх батьками на їх землі. А хто не зна, що діялось у старовину, той не розумітиме й того, од чого тепер так а не инакше усе на світі робиться, не знатиме й того, що треба робити, щоб далі було краще жити людам. Не самі книги, але

Й старі пісні навчають, що то робилось у старовину, і через те тепер письменні люде дуже поважають старі кобзарські та мужицькі пісні, більш ніж шинкові, ті що нерозуміючі діла хлопці тепер співають на Україні. От з старих книг та з пісень можна довідатись багато, як-то терпіли наші невольники од татар та турок. Іноді лучалося, що рідня невольника провідає, де він, і дасть за нєго викуп, тоді невольника одпускали до дому. Іноді тих невольників викупали і не рідні люде, а чужі, найчастіше греки, надіючись, що їм вернуть ті гроші, котрі вони потратили. А то іноді розмінювалися бранцями; татаре звертали руських, а руські татар. А то раз гишпанці та італьянці побідили турків і полонили 130 турецьких галер, полон поділили межю собою, а 15000 християнських невольників одпустили на волю. Коли у 1671 році татаре ограбили Волинь и Поділля, так вони списали усіх бранців і послали тіі списки до поляків, спитатись, чи не викуплять вони кого небудь, щоб не гнатися з усім полоном до Криму. Не даремне невольницькі думи ось як співають про викуп:

Поклоняється бідний невольник
Із землі турецької, із віри бусурманської
У города християнської, — до отця, до матусі.
Що не можеть він їм поклонитися, —
Тільки поклоняється голубонькам сивеньким:
» Ой ти, голубонько сивенька!
Ти далеко літаєш, ти далеко буваєш;

Полеми ти в города християнськїї,
До отця моєго, до матусі.
Сядь, пади на подвірї отцевськїм,
Жалібненько зауди:
Об моєї пригоді козацької припомъяни.
Нехай отець і матуся
Мою пригоду козацькую знають,
Статки, маєтки збувають,
Великі скарби собирають, —
Головоньку козацькую із тяжкої неволі визволяють!
Бо як стане Чорне море согравати,
То не знатиме отець либожь матір
У доторої катораї шукати:
Чи у пристані Козловської,
Чи у городі Царьграді на базарі.
Будуть ушкали, турки-яничари набігати,
За Червоное море у Арабську землю запродати,
Будуть за них срібло, злато, недічачи,
Сукна дорогі поставами, не мірячи,
За них брати.
Тогді далася бідному невольнику
Тажкая неволя добре знати:
Кайдани руки-ноги позъїдали,
Сирая сирця до жовтої кості
Тіло козацькеє проїдала.
То бідні невольники, на кров, на тіло поглядали,
Об вірі християнськїї гадали,

Землю турецьку, віру бусурманську проклинає:
» Ти земле турецькая, віро бусурманская,
Ти єсь наповнена сріблом, златом,
З дорогими нащитками;
Тільки ж бідному невольнику на світі невільно,
Що бідний невольник у тебе пробуваєть,
Празника Рожества, будь ли Воскресення не знаєть.
Все у неведі продлятої, на каторзі турецької
На Чорнім морі пробувають,
Землю турецькую, віру бусурманську проклинають:
» Ти земле турецька бусурманська,
Ти роздуко християнська!
Уже бо ти розлучила не єдиного за сім літ войною:
Мужа з жоною, брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем і маткою.
Визволь, Боже, бідного невольника
На Свято-Руський берег,
На край веселий, меж народ хрещений! «...

Тяжко мучилися невольники на галерах, але не краща була їхня доля і тоді, коли вони зоставалися на роботі по кріпостях, для земляної, або якої небудь иншої роботи. Ось що розказують у книгах тодішні люди про ті роботи. Самі тяжкі роботи, котрі у християнських землях роблять злодії, здаються малими проти того, що тернить багато чесних людей у турецькій неведі. Невольників на ніч запирають у темні кам'яні покреби, а ранком їх виводять на роботу проквашки.

нешадно б'ючи і лаючи. Працюють ці нещасні коло будинків, котрі будує султан. Прикащики карають зле за усяку малість, за саму малу недбалість. Вони иноді такі злі, що не дають часу бідному невольникові ззісти шматок хліба. Потомлених за день, їх иноді у ночі знову тягнуть на нову роботу. А що найгірше, так це те, що їх разом з худобою запрягають у вози. Цих нещасних невольників замикають на ніч у підземні темниці, локтів у п'ять вдовшки і вширшки і три локті глибини. Туди спускають їх по мутузяній драбині, котру потім приймають і накладають на дірку залізну дошку. На їжу їм дають хупт чорного печіння з яшної муки і трошки оливи. Траплялось, що султани убивали цілі сотні християнського люду або за виграшку, або за те, що їм вони здавались не дуже роботящими. А коли тих невольників виводять, бувало, на торги, так ведуть їх оден за другим цілими десятками, пригованих оден - до другого коло шиї, і такими десятками продавали з торгу; а ті, котрі продавали, вигукували, що це невольники свіжі, дурні, тільки що привезені з України.

Часто невольники сами тікали з неволі і верталися до дому, але не завжди можна було теє зробити, бо перве діло трудно було утекти з самої неволі, а друге діло що хоч би і утік, так трудно було так пробратися, щоб ніхто з татар не побачив. Як-то нелегко було утікати з неволі, можна побачити з кобзарської думи, котра розказує про утічку з Азова трєх братів. Вона розказує,

що з під Азова утікали три брати—двоє конно, а третій пішки. Піший, бачучи, що йому не поспіти за кінними, почав просити їх, щоб вони його підвели. Тоді вони йому на це сказали так:

»Братіку милий,
Голубоньку сивий!
Раді б ми тебе між коні узяти,
І буде нас Азовська орда наганяти,
Буде в пень сікти, рубати,
І буде нам велику муку завдавати. «
І теє промовляли,
Відтіль побігали.

І покинули його йти пішки. Тоді той менший брат доходить до Савур-могили і тамечки умирає, а умираючи каже:

»Побило мене в полі
Три недолі:
Перва доля безхлібна,
Друга доля безвідна,
Третя доля—що своїх братів рідних не догнав «.

Це хоч і дуже гарна дума, та ми не печатаємо її усієї, бо ще єсть такі кобзарі, що її співають. Як хто здиба такого, хай попросить проспівати.

З того, що говоритья у цій думі про безвіддя і безхлібья, бачимо, як-то трудно було через степи тікати

з неволі. І через те бранці, хоч не хоч, а мусили зоставатися у Криму, а до того ще і догляд був за ними добрий.

Вже сказали ми, що гарні дівчата були для татар і для турків найціннішим товаром, що вони за тим товаром добре доглядали і у дорозі, як гнали полон до Криму, і дома. Іноді лучалося, що такі дівчата-бранки, змінявши християнську віру на магометанську, робилися жінками великих панів турецьких, а навіть іноді і султаншами. Так, у султана Солеймана Першого була жінка Роксолана, попівна з Рогатина у Галичині. Вона верховодила усім царством, підвела султана, що він стрибив своїх родичів і навіть сина свого. А про жінку Османа Другого розказують ось що: її маленьку з простого роду полонили татари і продали турецькому визіру Мурату, а його жінка оддала її одному туркові—Мустафі, а цей одпустив її на волю. Раз якось побачив її султан і дуже у ній закохався, але Мустафа сказав, що не може оддати її султанові за рабину, бо вже одпустив її на волю, а хіба султан візьме її за жінку. Так воно і сталося, і султан кохав її більше, ніж усіх своїх жінок. Іноді ці бранки забували зовсім свою віру і робилися заглятими бусурманками, ненавидячими християн, як от хоч би ж тая сама Роксолана. А іноді вони усе ж таки пам'ятали про те, що були колись теж християнками і помагали невольникам утікати з неволі, як про те співається у думі про Марусю Богуславку:

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій-то темниці пробувало сім-сот козаків,
Бідних невольників.
То вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видають.
То до їх дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Приходить,
Словами промовляє:

»Гей, козаки,
Ви, бідні невольники! «
Угадайте, що в нашій землі християнській за день
тепер? «

Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку бранку,
Марусю, попівну Богуславку
По річах познавали,
Словами промовляли:
»Гей, дівко бранко,
Марусю, попівно Богуславко?
Почім ми можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепер?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світа, сонця праведного у вічі собі не видаєм,
То ми не можемо знати,

Що в нашій землі християнській за день тепера. «

Тоді дівка бранка,

Маруся, попівна Богуславка,

Тее зачуває,

До козаків словами промовляє:

»Ой, козаки,

Ви бідні невольники!

Що сёгодня у нашій землі християнській Великодная

субота,

А завтра святий празник, роковий день Велик-день. «

То тоді козаки тее зачували,

Білим лицем до сирої землі припадали,

Дівку бранку,

Марусю, попівну Богуславку,

Бляли-проклинали:

»Та бодай ти, дівко-бранко,

Марусю, попівно Богуславо,

Щастя і долі собі не мала,

Як ти нам святий празник, роковий день Велигдень

сказала! «

То тоді дівка-бранка,

Маруся, попівна Богуславка,

Тее зачувала,

Словами промовляла:

»Ой козаки,

Ви бідні невольники!

Та не лайте мене, не проклиняйте;

Бо як буде наш пан турецький до мечеті від'їждати,
То буде міні, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати:
То буду я до темниці прихождати,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати «.
То на святий празник, роковий день Велик-день
Став пан турецький до мечеті від'їждати,
Став дівці бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає—
До темниці прихождає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невольників,
На волю випускає
І словами промовляє:
» Ой козаки,
Ви, бідні невольники!
Кажу вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте;
Тільки прошу я вас одного города Богуслава не минайте,
Моєму батьку й матері знати давайте:

Та нехай мій батько добре дбає,
Грунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки бранни,
Марусі, поціни Богуславни,
З неволі не викупає;
Во вже я потурчилась, побусурменилась,
Для роскоші турецької,
Для ласкомства нещастного! «
Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невольників,
З тяжкої неволі,
З віри бусурменської
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, Боже, у прозьбах щирих,
У нещастних молитвах
Нас, бідних невольників!

Тепера вже добре видно, що терпіли від татарів і турків руські люде, ягу вони від їх приймали наругу і муку. Потроху і серед наших народились люде, котрі помстились над татарами і турками за їх наругу і почали боронити руські хліборобські села і посувати далі на південь сонця татар, а турків проганяти з берегів Чорного моря. Такими людьми були козаки, а що то були

за людей і як вони воювали з татарами, про те ми тепер і розкажемо.

Козаками спершу звалися вольні воїни, котрі своєю охотою ходили у степ за здобичю, або робивали чужий, а часом і своїх, або поступали на службу якому князю, чи цареві московському. Були козаки християнські й татарські. Були цілі села козацькі, особливо на полудневих країнах Литовської Русі і Московщини. У землі Рязанській вони здавна держали сторожу на границі. Багаті і вельможні пані литовсько-руські, котрі володіли великими ланами на нашій Україні, з охотою відмовляли козаків руських, щоб ужуни обороняти землі свої від татар, ходити самим на татар, отбивати у них полонякодезький, табуни і другу здобич. Такі пані робились ватажками козацькими. Їх, яко вельможних панів, стали знати далеко, і про їх діла позаписувано в літописі. А були і другі ватажки зовсім не вельможного роду, як славний козак Шах. Найзначнішими з перших ватажків були Ланцкоронський і Дмитро Вишневецький, до которого потім прикладали пісню про Байду, Богдан Булинський, котрий, кажуть, перший з панів почав ходити у козаки.

Разом з Ланцкоронським поминають і другого начальника козацького, славного лицаря Остапа Дашковича, старосту черкаського і канівського. Старостами тоді звалися урядники, от як би тепер губернатори; тільки вони командували і військом і судом і мали право карати смертю

у своєму старостві. Дашковича дуже боялись татар, і коли кримський хан йшов воювати у Московське царство, так просив короля, щоб він приказав Дашковичові не займати ёго. Дашкович служив і польському королю і московському царю і усюди ёго добре приймали, бо він був великий воєк, а навіть коли у 1522 р. попався він у неволю до татар, так ёго і звідти випустили. Цей Дашкович перший казав польському королю і сейму, або раді виборній з шляхти усёго королевства, щоб поставити на Дніпровському низу, за порогами, сторожу у 2000 чоловік, котра слідила б за татарами і не давала б їм переправлятися на цей бік. Хоч же тая рада Дашковича дуже уподобалась королю і панам, але якось вони її занедбали і той замір Дашковича не збувся. Після Дашковича замір ёго про сторожу на Дніпровських порогах повів далі князь Дмитро Вишневецький, теж староста черкаський і канівський. Він спорудив на острові Хортиці замок і звідти робив наїзди на Туреччину. Для цих наїздів він иноді сходився з донськими козаками, котрі теж воювали проти татар, але слабше ніж українські. Своїми наїздами Вишневецький так розсердив кримського хана, що він у 1557 р., з ордою прийшов добувати Хортиці, але нічого не вдіявши, звернувся до дому. Швидко після того він прийшов під Хортицю знову вже з турецьким військом і на цей раз Вишневецький не устояв і пішов у Черкаси. У тому ж році він перейшов на службу до московського царя Івана Грозного, але

коли той почав мордувати і різати людей ні за що, ні про що, так Вишневецький звернувся знову на Україну. Скоро після того Волохи покликали ёго до себе у господарі; тут у Волошині піймали ёго турки і замучили у Цареградї. Хоч жé Дашковичу і Вишневецькому не вдалося спорудити козакам місце за порогами, для того, щоб слїдити за татарами, але ця їх думка не пропала марно; трохи згодом за порогами знову осїли козаки. Тим козакам, котрі жили в городах і хотїли воювати з татарами, не можна було цёго робити, бо у городах за ними наглядали королевські старости, і вони з вольних ставали наче підневольниками. На низу, там де Дніпро пійшов рукавами, у устя Чортомлига, вони спорудили собі пристановище.

На одному з Дніпрових островів козаки стали кошом і з того часу почалась Запорожська Сїч. Окрім самого Дніпра, цей острів з лївого татарського боку боронили степова річка Бонка і Великий Луг—невилазне болото. Таким способом піше військо ніяк не могло дійти до Сїчі. А від турецьких галер боронили її Дніпрові рукави, по берегах котрих ріс тоді високий очерет. Розказують, що якось турецькі галери, гонячись за козацькими човнами, заблудились у тих очеретах, і козаки тоді багато з них потопили; з того часу турки вже ніколи не їздили у Дніпро до Сїчі. А від України, чи то від городів, Сїч боронили високі пороги, по котрих вмїли плавати одні тїльки запорожці.

У Сїчі запорожці жили без жінок. За те, що хто небудь заведе у Сїч жінку, одрубали тому козакові

голову. Найважнійше діло для козаків у Січі було воювати з татарами за віру і народ християнський. Збираючись у поход проти турків, або татар, запорожці закликали до себе людей з України, кажучи їм: «хто хоче за християнську віру на війну сидіти, хто за святий хрест радий шоб його четвертовано і колесовано, хто готов прийняти усякі муки і не боїться смерті—приставай у козацтво. Не треба смерті лякатися, бо від неї не устерешешся. Таке життя козаче!» Не вважалися запорожці родом, Сам отаман задорожський, після того, як на його місце обирали иншого, робився знову простим козаком. У Січі можна було прийти у кожен час і одійхати з Січі, коли хто хотів. Не респитували у Січі, хто татий і звідки прийшов, який чоловік, чи злодій, дунегубець, а чи чесний козак, чи велький пан. А у самій Січі за злодійство карали смертю, а коли хто вб'є товарища, так того живцем, разом з убитим, закопували у землю. Лихи не любили козаків; козаків були люди вольні, жили далеко від королівського уряду, не слухали королівського ярмизу, котрий часом забороняв їм битися з татарами, шоб не драгувати татар і не доводити їх до війни з Польщею. Але дорочам потрібні були козакі для війни з москалями, або з турками, і через те вони не одважувались змирити козацтво поді ще, як козаків було не багато; та не багато було ще й панів на Україні, і поспільство ще не так-то хотіло стати козаками, шоб вибитись од не-

вільної служби панам. А далі, коли розвелось на Україні багато козаків, таж знищити їх було вже не можна. А через те, що на низу їх не могла достати королівська рука, вони могли собі робити, що хотіли, і не дивлячись на прикази короля не займатися татар, вони не могли втерпіти, щоб не побити ворогів, бо й татаре сами не дивились на те, чи мир, чи війна стоїть з народом на папері, а коли було їм треба, то набігали на Русь за здобичю. Запорожці нападали на татар і турків сухопуттєм і водою. Запорожця зробилося шкодою, де вчиняли дідари прості і вельможні, як воювати з нехристами. Ось що казав про них ляхам один лядський пан: >не думайте, щоб я до них підлизувався; я ще у тому краю живу не дуже давно, і не у нѣму зріс, але я раз побачив їхні добрі діла, котрі варті того, щоб були пам'ятні на вікі. Щоб ви знали, вони не один раз на рік ганяють татар. Вони боронять усіх християн, наче ті леви. І багато ще де-чого гарного каже він про запорожців. А запорожці що дали, те все робилися сміливійшими і вже не вдовольнялися обороною від татар, але сами почали робити проти них походи. Уже ми казали, як набігав на татар Богдан Ружинський або Дмитро Вишневецький сухопуттю; трохи омісля стали нападати на татар і турків водою на своїх чайках. Днище тих чаек робили вони з видобраної верби, або дуби, а до них наклали дошки від двох до восьми сажнів заввишки. Чайки були без чардака з двома бормилами і з щоголю.

По богах їх обкладавали липовою корою, або очеретом, для того щоб вони не потопали, коли у човен набереться води. На цих то чайках їздили козаки за здобичою у саму Туреччину і не один раз показувалися коло самого Царяграда. Так ось у 1594 р. козаки напали на турецькі оселі під самою столицею турецького султана. Про це діло розказують ось що: »Козаки явилися на сто п'ятидесятіх довгих чайках, на котрих було по 10 весел на кожному боці і окрім гребців по п'ятдесят чоловіка добре споряджених з рушницями і шаблями. Протів них з Царяграда вислали 500 великих і малих суден; 10,000 людей побігло по березі до Босхвора, того пролива, на котрому стоїть Царяград, щоб оборонити його від козаків. Цілий день тихо простояли козаки і у вечері повернули у Чорне море з великою здобичою.«

Про те, як нападали козаки на турків, розказують ось що: »Запорожці пускаються на море найбільше у осени. У кожную чайку сідало чоловіка 50 або 70 з усякими припасами. Коли вони, бувало, стрінуть турецьку галеру, або корабель, так вони робили так: спускали щоглу і заїздили так, щоб сонце заходило їм за спину. Через те, що чайки невисоко підіймалися над водою їх і невидно було на морі. За одну годину до захода сонця підходили вони на милю до турецького корабля, щоб не згубити його з очей, а опівночі нападали на бусурманів і потопляли корабель разом з людьми. У день козаки на чайках не могли нічого вдіяти туркам, бо турки гарматами роз-

бивали і потопляли їх чайки. А инді бувало так, що
нажене козаків більша сила, і що поб'є, а решку забере
у неволю. Так попавсь у неволю запорожський отаман
Самійло Бішка і довго сидів у неволі, аж доки не до-
велось йому утекти. Про цего Бішку співається ще й
тепер, але дуже рідко і тільки самими розумним кобза-
рами, дума. Ось яка вона:

Ой із города із Трапезонта виступала галера,

Трем'я цвітами процвітана, малювана.

Ой першим цвітом процвітана

Златосиніми кіндявами побивана:

А другим цвітом процвітана

Гарматами арейшована;

Третім цвітом процвітана

Турецькою білою габою покровена.

То в тій галері Алпан-Паша,

Трапезонське князя гуляє;

Ізбранного люду собі має:

Сім сот турків, яничар чотирьста;

Та бідного невольника двічварьста,

Без старшини військової.

Первий старший між ними пробуває

Бішка Самійло, гетьман запорожський;

Другий — Марко Рудий, том і той і той

Суддя військовий;

Третій — Мусій Гран,

Військовий трубач;

Четвертий Ях-Бутурлак,
Ключник галерський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський,
Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять чотирі як став на волі,
Потурчився, побусурманився,
Для паньства великого,
Для лакомства нещасного!
В тій галері од пристані далеко одпускали,
Чорним морем далеко гуляли!
Проти Кефи города приставали,
Там собі великий та довгий опочивок мали.
То представиться Алкану-Пашаті,
Трапезонському князяті, молодому князяті,
Сон дивен, барзо дивен на почуд.
То Алкан-Паша,
Трапезонське князи,
На турків-яничар, на бідних невольників можлиас:
• Турки, каже, турки-яничари,
І ви, бідні невольники!
Которий би мог турчин-яничаром сей сон одгадати,
Мог би ёму три гради турецький дарувати:
А которий би мог бідний невольник одгадати,
Мог би ёму листи визволені князяті,
Щоб не мог ніхто нігде зачінати!
Сей турки зачували, нічого не сказали;

Бідні невольники, хоч добре знали,
Собі промовчати, хоч добре знали,
Тільки обізветься між турків Лях-Бутурлак,
Блюшник галерський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський:
»Як же, каже, Алкане-Пашо, твій сон одгадати,
Що ти не можеш нам повідати!
—»Такий міні, небожята, сон приснився,
Бодай ніколи не явився!
Видиться: моя галера цвіткована, малівана,
Стала, вся обідрана, на пожарі спускана;
Видиться: мої турки-янциари
Стали всі в пень порубані;
А видиться: мої бідний, невольники,
Которі були у неволі,
То всі стали до долі;
Видиться: мене, детьман Кішка
На три часті ростяв,
В Чорнеє море пометав.....
То скоро тее Лях-Бутурлак зачував,
Б йому словами промовляв:
Алкане-Пашо, трапезонський княжату,
Молодий паняту!
Сей тобі сон не буде ні мало зачпати;
Слажи міні, получче бідного невольника доглядати,
З ряду до ряду сажати.

По два по три, старії кайдани новії цівряляти,
 На руки, на ноги надівати;
 Червоної таволги по два дубці брати,
 По шиях затинати,
 Бров християнськую на землю проваляти.
 Скоро то сее зачували,
 Од пристані галери далеко одшукали:
 До города до Козлова,
 До дівки Санджаківни на залети поспішали.
 То до города Козлова прибували,
 Дівка Санджаківна на зустріч вихожала,
 Алкана-Пашу в город Козлов зо всім військом затыгає.
 Алкана-Пашу за білу руку брала,
 У світлиці-кам'яниці зазивала,
 За білу скам'ю сажала,
 Дорогими напитками напувала,
 А військо серед ринку сажала.
 То Алкан-Паша,
 Тропезонськеє княжа,
 Не барзо дорогії напитки уживає,
 Як до галери двох турчинів на підслухи посилає:
 Шоб не мог Лях-Бутурлак Бішка Самійла одмигати,
 Упоруч себе сажати!
 То скоро ся ті два турчини до галери прибували,
 То Бішка Самійло, гетьман запорозький
 Словами промовляє:
 Ой Ляше-Бутурлаче, брате старесенький!

Колись і ти був в такій неволі, як ми тепера:

Добре нам учини,

Хоч нас старшину одомгни;

Хай би і ми у городі побували,

Паньке всімля добре знали. <

Баже Лях-Бутурлак:

» Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозький,

Батьку козацький!

Добре ти учини:

Віру християнську під носі підтопчи,

Хрест на собі поламни!

Аще будеш віру християнську під носі топтати,

Будеш у нашого молодого за рідного брата пробувати! <

То скоро Кішка Самійло зачував,

Словами промовляв:

» Ой Ляше-Бутурлаче, сотнику переяславський,

Недовірку християнський!

Бодай жетя того не дождав,

Щоб я віру християнську під носі топтав!

Хоч буду до смерти біду та неволю приймати,

А буду в землі козацькій голову християнську погла-

дати!

Ваша віра погана,

Земля проклята! <

Скоро Лях-Бутурлак тее зачуває,

Кішку Самійла у щоку затинає.

» Ой, каже, Кішко Самійлу, гетьмане запорозький!

Будеш ти мене в вірі християнській укоряти,
Буду тебе паче всіх невольників доглядати,
Старії кайдани направляти,
Ланцюгами за-поперег втрое! буду тебе брати!
То тії два турчина тее зачували,
До Алкана-Паші прибували:
» Алкане-Пашо, трапезонське князя!
Безпечно гуляй!
Доброго і вірного кляшника маєш:
Кішку Самійла в щогу затинає,
В турецьку віру ввертає!
То Алкан-Паша,
Трапезонське князя,
Великую радість мало:
Пополам дорогії напитки розділяло,
Половину на галеру одсилало,
Половину з дівкою Санджагівною уживало.
Став Лях-Бутурлак дорогії напитки пити-підживати;
Стали умисли козацьку голову кляшника розбивати:
» Господи! єсть у мене що і смити і сходити,
Тільки ні-з-ким об вірі християнській розговорити....
До Кішки Самійла прибуває,
Поруч себе сажая,
Дорогого напитка метає,
По два по три кубки в руки наливає.
То Кішка Самійло по два по три кубки в руки брав:
*Т) в рукава, то в пазуху, скрізь хусту третю до
догу пускав.*

Лях-Бутурлак по єдиному вицивав:

То так напився,

Що з ніг звалився.

То Кішка Самійло та угадав:

Ляха-Бутурлака до ліжка вмісто дитяти спати клав;

Сам восьмідесят-чотири ключі з під голов виймав,

На п'яти чоловік по ключу давав:

» Козаки панове! добре майте,

Один другого одмигайте,

Кайдани із ніг, із рук не кидайте,

Полуночної години дожидайте! «

Тоді козаки один другого одмигали;

Кайдани із рук, із ніг не видали,

Полуночної години дожидали.

А Кішка Самійло чогось догадав,

За бідного невольника ланцюгами втрое себе припав;

Полуночної години дожидав.

Стала полуночная година наступати,

Став Алкан-Паша с військом до галери прибувати.

То до галери прибував,

Словами промовляв:

» Ви, турки-яничари, по-маленьку ячіте,

Моєго вірного ключника не збудіте!

Сами ж добре поміж рядами проходите,

Всякого чоловіка осмотрайте!

Бо тепер він підгуляв,

Щоб кому шльги не дав... «

То турки-яничари свічі у руки брали,

Поміж рядів проходили,

Всякого чоловіка осматривали...

Бог поміг: за замок руками не приймали!

» Алкане-Пашо, безпечно почивай!

Доброго і вірного кляшника маєш:

Він бідного невольника з ряду до ряду посажав

По три по два, старії кайдани посправляв;

А Бішку Самійла ланцюгами у трое приняв!

Тоді турки-яничари у галеру вхожали,

Безпечно спати лягали;

А которії хмельні бували, на сон знемогали,

Боло пристані Козловської спати полягали.

Тогді Бішка Самійло полуночної години дождав:

Сам між козаків устав;

Кайдани із рук, із ніг у Чорне море пороняв;

У галеру вхожає, козаків пробужає,

Шаблі булатніі на вибір вибірає,

До козаків промовляє:

» Ви панове, молодці, кайданами не стучіте;

Ясини не учиніте,

Ні которого турчина в галері не збудіте!...»

То козаки добре зачували:

Сами з себе кайдани скидали,

У Чорне море видали,

Ні одного турчина не збудили.

Тогді Бішка Самійло до козаків промовляє:

» Ви, козаки молодці! добре, браття, майте!
Од города Бозлова забігайте,
Турків-яничарів в пень рубайте,
Боторих живцем у Чорнеє море бросайте! «
Тоді козаки од города Бозлова забігали,
Турків-яничар в пень рубали,
Ботрих живих у Чорнеє море бросали.

А Бішка Самійло Алгана-пашу із ліжка взяв,
На три часті ростяв,
У Чорнеє море побросав,
До козаків промовляв:

» Панове-молодці! добре дбайте,
Всіх у Чорнеє море бросайте,
Тільки Ляха-Бутурлака не рубайте,
Меж військом, для порядку, за яризу військового
зоставляйте! «

Тоді козаки добре мали:

Всіх турків у Чорнеє море пометали,
Тільки Ляха-Бутурлака не зрубали,—
Между військом, для порядку, за яризу військового
зоставляли.

Тоді галеру од пристані одпускали,
Сами Чорним морем далеко гуляли.
Та ще у неділю, барзо рано-пораненьку
Не сива зозуля закувала,
Як дівка Санджаківна коло пристані походила,
Та білі руки ламала, словами промовляла:

» Алкане-Пашо, трапезонськее князату,
Нащо ти на мене такее великее пересердіе маеш,
Що од мене сёгодня барзо рано виїждаш?
Богда би була од матері
Сорома і наруги прийяла,
З тобою хоч єдину ніч переночувала!
Скоро ся тее промовляли,
Галеру од пристані одпускали,
Сами Чорним морем далеко гуляли.
А ще у неділеньку,
У полуденну годиноньку,
Лях-Бутурлак од сна пробуждає,
По галері поглядає, що нідиного турчина на галері
немає.

Тоді Лях-Бутурлак із ліжка встає,
До Бішки Самійла прибуває, у ноги впадає:
» Ой Бішко Самійлу, гетьмане запорозький,
Батько козацький!
Не будь же ти на мене,
Як я був на станці віка моєго на тебе!
Бог тобі допоміг неприятеля побідити,
Та не умітимеш у землю християнсьбу входити!
Добре ти учини:
Половину козаків у окови до опачин посади,
А половину у турецькее дорогее плаття наряди;
Бо ще будежо от города Козлова до города Цареграда
гуляти,

Будуть із города Цареграда дванадцять галер вибігати,
Будуть Алкана-Пашу з дівкою Санджаківною
По залетах поздравляти:
То як будеш отвіт давати?.... «
Як Лях-Бутурлак научив,
Так Кішка Самійло, гетьман запорозський, учинив:
Половину козаків до опачин у окови посадив,
А половину у турецькеє дорогее плаття нарядив.
Стали од города Бозлова до города Цареграда гуляти,
Стали із Цареграда дванадцять галер вибігати,
І галеру із гармати торкати,
Стали Алкана-Пашу з дівкою Санджаківною
По залетах поздравляти.
То Лях-Бутурлак чогось догадав:
Сам на чердак виступав,
Турецьким біленьким завивалом махав,
Раз-то мовить по-грецькі,
У друге по-турецькі;
Каже: »ви турки-яничари, по-маленьку, браття, ячіте.
Од галери одверщіте;
Бо тепера він підгуляв, на упокої почиває,
На похмілля знемогає,
До вас не встане, голови не зведе.
Базав: як буду назад гуляти,
То не буду вашої милости по вік забувати! «
Тоді турки-яничари од галери одвертали,
До города Цареграда убігали:

Із дванадцяти штук гармат гремали,

Яссу воздавали.

Тоді козакі собі добре дбали:

Сім штук гармат собі арештовали,

Яссу воздавали,

На Лиман-ріку іспадали,

В Дніпру-Славути низенько укланяли:

»Хвалим тя, Господи, і благодарим!

Були п'ятдесят-чотири роки у неволі,

А тепер чи не дасть нам Бог хоть час по волі!»

А у Тендрові острові Семен Скалозуб

З військом на заставі стояв,

Та на тую галеру поглядав,

До козаків словами промовляв:

»Козаки, панове-молодці! що ся галера чи блудить,

Чи світом нудить,

Чи много люду царського має,

Чи за великою добищою ганяє?

То ви добре майте:

По дві штук гармат набірайте,

Ту ю галеру з грозної гармат привітайте,

Гостинця їй дайте!»

Тоді промовляли:

»Семене Скалозубе, гетьмане запорозський,

Батьку козацький!

Десь ти сам боїшся

І нас козаків страпятишся:

Єсть ся галера, не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має,
Ні за великою добичою ганяє:
Се, може, є давній, бідний невольник із неволі
утікає.... «

— Ви віри не доймайте,
Хоч по дві гармати набирайте:
Тую галеру із грізної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте:
Як турки-яничари, то у пень рубайте,
А як бідний невольник, то помочі дайте!
Тогді козаки, як діти, не гаразд починали,
По дві штуки гармат набирали:
Тую галеру із грозної гармати привітали,
Три дошки у судні вибивали,
Води Дніпровської напускали.....
Тогді Бішка, Самійло, гетьман запорозський,
Чогось одгадав:
Сам на чердак виступав,
Червоні, хредації давні корогви із кишені винімав,
Роспустив,
До води похилив,
Сам низенько уклонив:
«Козаки, панове молодці! ся галера не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має,

Ні за великою добичою ганяє:
Се єсть давній бідний невольник
Кішка Самійло із неволі утікає;
Були п'ятдесят-чотири годи у неволі,
Тепер чи не дасть Бог хоч час на волі.
Тоді козаки у гаюки ~~спасали~~,
Тую галеру за малевані облавки брали,
Та на пристань стягали;
Од дуба до дуба
На Семена Скалозуба
Паєвали;
Тую галеру та на пристань стягали.
Тоді: златосині кіндики—на козаки,
Златоглави—на отамани,
Турецькую білую габу—на козаки на б'янки;
А галеру на пожар спускали.
А срібло, злато—на три часті паєвали:
Первую часть брали, на церкви ~~нагледали~~:
На святого Межигорського Спаса,
На Трехтемировський монастир,
На святую Січовую Покров давали,—
Которі давнім козацьким старбим будували,
Щоб за їх, вставаючи і лягаючи,
Милосердого Бога благали.
А другу часті по-між собою паєвали;
А третью часті брали,
Очерегами сідали,

Пили та гуляди,
Із семигрядних пищаль гремали,
Кішку Самійла поздоровляли:
«Здоров, кажуть, здоров, Кішко Самійлу,
Гетьмане запорозський!
Не загинув еси у неволі,
Не загинеш із нами козаками по волі!»
Правда, панове, полягла
Кішки Самійла голова,
В Києві—Каневі монастирі....
Слава не вмере, не поляже!
Буде слава славна:
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями.
Утверди, Боже, люду царського,
Народу християнського,
Війська Запорозького,
Донського,
З усією чернью Дніпровою,
Низовою,
На многая літа
До конца віка!

По старим книгам не видно, щоб Кішка був у неволі 50 год, а так год з двадцять пять. В 1602 році

він умер у поході з ляхами проти Шведів. З думи про Бішку видно, що вже за його часи наші не так-то боялись татар і турків, як колись-то. Козаків вже намножилося, і українці почали вже таке собі в голові держати, щоб не тільки свою землю од татар та турків обороняти, але у купі з сусідами християнами зовсім Крим од татар одняти, турків од берега Чорного моря, та й від самого Дунаю прогнати. Почули про українських козаків і далекі народи та царі, що те ж терпіли од турків, ось як Венгри, та й Німці цесарські. Сам Цесарь прислав на Запорозжя посланця прохати козаків, щоб, коли турки підуть на Венгрію, то щоб козаки вдарили на них з заду на Дунаї.

Ми вже згадували про Дмитра Вишневецького, як він у 1564 році ходив у Молдавщину, щоб допомогти тамошнім християнам одбитись од турків. Трохи згодом у 1574 р. ходив у Молдавщину з українськими шляхтичами і козаками Іван Свірговський. Тільки молдавські пани, бояре не за одно стояли: завжди між ними були зрадці, що держали за турків для своєї користи, аби гроші та землі собі захоплювати. І польський уряд не дуже радий був тому, щоб козаки зовсім узяли верх над магметанами та ще й правили такими землями, як Молдавщина, бо тоді козаки зовсім би перестали слухати польського уряду. Та Польща була далеко од татар і турків. До щиро-польських земель рідко і доставали татаре, не те що до ^{руських,} українських. Полякам не дуже-то хотілось зачинати з

татарами і турками велику війну, щоб вигнати магометан од Чорного моря та од Дунаю, хоть часом і у Польщі багато розказувалось про те, як би усім християнським народам стати у купі, та вигнати турок з земель християнських.

Втративши надію на Польщу, козаки українські стали оглядатись на Московщину. Вожи сподівались, що царі московські, одної віри з українцями і одного імені, руські, швидче стануть з ними у купі проти турок і татар. З такою надією Дмитро Вишневецький обертався до Івана Грозного, царя московського. Тільки нічого з того не вийшло. Москва була однакова для кримських татар, як і Польща. Приходилось українцям самим справлятися з татарами та турками. Що б воно далі було, хто його зна. Тільки саме тоді як раз, як українці знову просунулись близько до Чорного моря і стали побивати татар та турків, на самій Україні піднялась бійка поміж православними та католиками, поміж русинами та поляками, поміж козаками та шляхтою, поміж посполитими людьми та панамі. Як це сталось і що з того вийшло, розкажемо у другій книжці, а тепер коротенько згадаємо про те, щоб тільки понятію стало, через що знову були татари та турки узяти верх над Україною.

У ті часи не тільки магометани считали християн, а християне магометан нечистою та поганню такою, що не гріх їх бити, а й сами християне поміж собою ненавидли одні одних, як тільки хто хоть трохи не так

у церкві служив, або не так про віру думав. Усякий хотів силою чи хитростю перевернути другого до своєї віри, до своєї служби церковної. До нас віра християнська пришла од Греків, правиться у церквах по старих болгарських книгах, попи жонаті, причасте дається з хліба та вина, про Духа Святого вчать, що він ісходить од Отця,—а у Польщу віра Христова прийшла од Латинян, чи Римлян, правиться служба на латинській мові, причащаються миряне самим хлібом, а тільки попи хлібом і вином, попи не женяться, про Духа Святого вчать, що він ісходить од Отця і Сина. А до того скрізь, де віра подібна до грецької, от як у Єрусалимі, Сирії, в Єгипті, у Греків, у Сербів і у нас, у кожній землі найстарший церковний уряд свій—чи то митрополіт, чи патріярх, чи, як тепер у Россії, синод або рада митрополитів та архіереїв. А там, де віра римська,—у Італьянців, Французів, Шпанців, Поляків—над усіма архіереями, митрополітами та патріярхами считається найстарший патріярх римський, щозвуть ёго *papa*, батько. Років триста п'ятдесят тому назад стали у Німеччині, Франції, та й у Польщі багато людей од римської віри одвертатись, та не тільки папи, а й архіереїв, а то й пошів не признавати. Тоді польські бискупы, та монахи, а особливо *езуїти*, ті що присягали усякими способами папську силу боронити і більшати, задумали повернути наших руських людей в римську віру і придумали з де-якими нашими архіереями у 1595 р. *унію*, або союз з римською вірою, це б то:

хай служба в руських церквах зостанеться, як і була, а тільки щоб і над руськими попами і архієреями був старшим папа. Хто про цю унію хоче більш довідатись, хай достане книжку Івана Левицького, що зветься »Унія і Петро Могила, митрополит київський.« От із-за цієї унії пішла сварка та різанина між попами і панами, православними та уніятами—між такими ж міщанами, а далі і селяне стали підніматися проти унії.

Коло цего ж часу король польський Степан Баторій чи Батур, побачивши, що вже дуже багато козаків стало на Україні, придумав таке: оділити з них шість тисяч, записати їх у леєстр і цим лейстровим козакам дати таке право, як і панам, по тодішньому шляхтичам,—щоб вони були вольні і приходили на земські ради, або сейми, вибирали собі на радах гетьмана. А всі нелейстрові козаки то мусіли слухати старост, та панів, як поспільство, як що який пан получив од короля землю, де жили козаки. Старинна шляхта не хотіла рівнятися з лейстровими козаками, а нелейстрові козаки не хотіли перестати бути козаками. До того тоді багато вже панів позабирало од короля у подарунок землі і повертали селян у крєпаки. Понавозили з собою жидів, а жиди позаорєндовали річки, перевози, шинки, церкви та брали за усе мито-промото. Селяне цего не хотіли і приставали до козаків, а козаки бунтувались проти шляхти та короля, а православні духовні та де-які православні пани просили козаків, щоб помогли боронити віру

проти уніятів та католиків, що однімали церкви, не давали поставити попів і усяку шкоду православним чинили.

З цього усього піднялась різанина та безладдя по всій нашій землі, і коїлось все це більш як пнстьдесят років. Козаки, щоб стати проти панів і польського війська, пригнали до себе татар,—а татарам то було й добре: вони забирали полон і з наших, і з полянів. Тоді гетьман козацький Богдан Хмельницький і усе військо козацьке зробили раду у Переяславі у 1654 році і піддались цареві восточному, православному, Московському. Поляки не хотіли втратити нашої землі. Піднялась велика війна між поляками та українцями і москалями,—а татаре стали помагати полякам,—і гуляли по Україні. Старшина козацька стала думати, як би собі стати дуками-багачами та панами над вгологою, як-то в пісні співається, стала собі землі забирати, та випрошувати у царя московського, або вговорюватись з поляками, щоб знову Україну під Польщу повернути та щоб панами стати татарами, як були польські пани. Од цього усього зъявились сварки та недовір у козацях полковників поміж собою, значними козаками і простими, поміж козаками та міщанами і селянами. Як умер Богдан Хмельницький, то бувало часами у козаків по два, по три гетьмани, та кожний писав один на одного *доноси* та *ябеди* в *Москву*, а часами і в *Москву* і в *Варшаву* заразом, і *цареві з боярами*, і *королеві з панами*.

До того московські воеводи хотіли правити на Україні, як у себе, не вважали на вольності козацькі, а царь боявся, щоб Україна знов не одійшла до поляків. Та й польські пани збивали московських воевод і бояр, обіцяючи, що як вмере тодішний король, то виберуть королем царя московського, — то тоді усе рівно Україна буде його. Далі так порішили з Україною, щоб поділити її між Польшою, та Московським царством, — щоб Польші доставався правий бік Дніпра, а Москві лівий та на кілька років Київ.

Поки так сперечались та різались українці та поляки і москалі, то звісно, татарам було добре умішуватись у ці сварки та забирати полон з усіх. А як польські пани та московський царь поділили Україну, то правобічний гетьман Дорошенко, той, що про його в пісні співається: »веде своє військо хорошенько«, піддавсь туркам, тільки щоб знову зібрати до купи усю Україну. Сам султан в 1672 р. з великим військом прийшов на Україну, забрав собі Подольську землю. Остаток правобічної України, те що тепер київська губернія, польський уряд признав за Дорошковими козаками, а вони мусили быть підданими султана. Стало тепер три гетьмани козацьких: підданий московський Самойлович на лівім боці Дніпра, та двоє на правім боці: підданий польський Ханенко і підданий турецький Дорошенко. Поки вони сперечались між собою, татаре та турки грабували Україну, а далі хоть Ханенко і Дорошенко зложили з себе геть-

манство, після того як козаки на раді у Переяславі вибрали Самойловича гетьманом обох боків Дніпра, та Самойлович і московський воевода Ромодановський не вміли та і не хотіли рятувати од турок правобічну Україну. Вони не дали помочі, як турки розорили Чигирин, колишне важніше місто козацьке, а далі гетьман та воевода сховались на лівий берег Дніпра. А на правім боці ще десять років турки бились з поляками за те, кому ця Україна достанеться, поки вона зовсім не спорожніла. З цих часів у краях чигиринських зосталася дуже цікава пісня про попівну з містечка Відмедівки. У Ведмедівці один чоловік розказував так: Орда як ішла, то люде ховались у замок, і під землею були такі ходи, щоними до води добирались. Там довго вони жили, поки орда не піймала чоловіка, і той мусив їм показати, куди ввійти їм до брами. А там була попівна, котра не пускала їх у замок, поки вони її не подужали і не закололи, а людей порубали. Тітку моєї баби у Царягряд з дочкою узяли. Вона потім утегла відтіля, а дочка там зосталася і заміж вийшла. Про цю попівну в нас співають:

Славний город Ведмедівка
Всіма сторонами,
Та не много жило людей
Та за ворогами.
На святую Пречистую
В усі дзвони дзвонять,

І старії і малії
У голос голосять:
»Вийдіть, вийдіть, ведмедівці,
Проти орди з хлібом.«

А попівна каже:

»Ой не будемо проглядим,
Не будемо коритися!
Єсть у нас ясне оружжя,
Будемо боронитися!«
Ведмедівська попівна
Голос учинила—
Сімсот турок-яничар
З коней повалила.

Тільки те не допомоглось. Турки усе таки

І старії й молодії
Кіньми збраковали,
А молоду челядоньку
У полон забрали.

У ці часи правобічна Україна зовсім зробилась пустою; дуже спустошена була і Волинь. І сами турки побачили, що навіть і змагатися за порожню землю не стоїть. У 1681 р. помирились турки з москалями на тому, щоб Київ з розореними городами Васильковом, Трипіллям та Стайками був цареві московському, а од Києва до Запорозжя по обидва боки Дніпра щоб городів нікому не будувати. Через п'ять років і поляки зробили

мир з Москвою, щоб Біла-Церква, Паводоч і Немиров були за Польшею, а ті краї, де були города Ржищев, Трахтемирів, Канів, Черкаси, Крилов, Цицирин,—щоб були на віки порожні. Таж зроблено мустиню між трёма державами: Польшею, Москвою та Турцією з того краю, де ще за Богдана Хмельницького було шістнадцять козачих полків,—де тепер знову живе так багато народу. Як згадаеш, що таке робилось у нашім краї двісті років назад!

Одначе і Московська держава, коли вже за нею зосталась хоть лівобічна Україна-Гетьманщина та Запорожья, мусила пійти по тій же дорозі проти татар, по якій хотів вести її Дмитро Вишневецький, або терпіти, щоб татаре її краї пустошили.

У 1686 р. у ідному царському указі говорилося вже, що татаре ні віділя стідьки не беруть невольників, як із Малороссії і других крайніх земель царських, та продають їх мов скот.

У 1687 р. московський воевода Голицин з великим військом московським та українським козацьким пішли на Крим. Це той самий Голицин, що про ёго згадується в пісні, мов би то од козака-дорошенківця:

»Ой служив я царю бісурману,
А тепера буду служити восточному царю.
А восточний царь не діймає віри:

Посилає Голицина, щоб не було зміни. «

Похваляється далі козак у цій пісні, що буде туркові » з душею розлука, «—та тільки мало біди нарobili туркам Голицин та наші козаки. Вони мусли вертатись, бо татаре випалили стени і конім нічого було їсти. Голицин став казати, начеб-то гетьман козацький Іван Самойлович з недовіру до поляків та москалів, боячись, що як поб'ють татар, то й козаків не повернуди б у холоди, звістив татар про поход. Цього ж нічого й не було,—а то видумали донощики з старшини козацької, щоб скинути Самойловича, та самим на ёго місце стати, а Голицину і на руку було звернути свою невдачу на кого другого. Самойловича одвезено у Московщину і гетьманом на Україні став Іван Мазепа.

Через два роки Голицин знов пішов на Крим,—бо тепер окрім Польші, ще й Цесарь і патріарх цареградський і господарь молдавський просили, щоб московські царі помогли християнам висвободитися од магометан. Голицин дійшов до Перекопу, та побоявся вступити у безводню полосу Крима і вернувсь назад. А поляки не могли багато дати помочі проти татар та турків, бо далеко було їм через безлюдну правобічну Україну.

Приходилось ждати, поки знову потроху нановняться стени українські руськими людьми. На правобічній Україні і справді знову появились козаки. Старший між ними став звісний лицарь Семен Палій, що про ёго багато пісець та казок розказують. *Оселився*

він на захід від Києва у Хвастові та у Білій Церкві. До ёго у козаки стало тікати багато людей од польських панів з Волині та Полісся, та й з Гетьманщини, де, за часи Мазепи, козацька старшина зовсім стала на панів перевертатись та кречацькі роботи на посполитих людей і простих козаків накладати. Палій хлопотавсь, щоб московський царь прийняв до себе і правобічну Україну, та щоб у куші однімати землю руську од польських панів та боронити од татар і турків. Та царь московський Петро тоді усі думки стягнув на те, щоб здобути од шведів берег Балтійського моря, де тепер Петербург, і зовсім не туди ёго думка була повернена, куди Палій ёго кликав. А до того Мазепа боявсь, що як будуть у куші козаки правобічні і лівобічні, то скинуть ёго з гетьманства за ёго панство і виберуть Палія. Він набрехав цареві на Палія, заманив Палія до себе, та й одіслав ёго в Сібір. Козацтво на віки пропало на правім боці Дніпра, і хоть по троху край цей знов заселився, та тільки не вольними людьми, бо порожні землі позабирали польські пани, накликаючи сюди людей, обіцяючи їм слободи на строк, а після строку повернули потроху у кречацтво. Мазепа ж захотів завести на Україні зовсім панське княжество, зійшовсь з шведським королем Карлом 12-м та з паном Лещинським, що Карл поставив у Польщі королем, і прикликав Карла на Україну, щоб воювати царя Петра. Тоді царь Петро випустив Палія з Сібіру, а з козаків мало хто згодився

помагати Мазепі, бо прості козаки ёго не любили. Під Полтавою Петро та Палій звоювали шведів та Мазепу. Карл з Мазепою втекли до турків. Прийшлося Петрові воювати і з турками, що хотіли оступитись за Карла. Царь Петро зрозумів, яка користь була б для ёго держави, як би можна було і на Чорному морі мати свої городи, строїти кораблі, торгувати та знатись з більше вченими людьми італ'янцями та французами, так як він з Петербурга знавсь з голандцями та англичанами. Він було здобув од турок Азов,—та з Азова ще не можна було руським прямо у Чорне море виїздити, бо Азовське море—залив (сага) Чорного, а обидва боки проливу, що веде з Азовського моря в Чорне, були у татар та турок. Царь Петро задумав забрати ті береги, де було козаки бьються з турками, на захід од Єриму, коло Очакова та гирла Дунайського. Та й молдаване запрошували Петра до себе, як було Дмитра Вишневецького, та Свірговського. Петро і пішов було у 1711 році у Молдавію,—та тут і виявилось, яка пригода була б ёму, якби правобічня Україна не була порожня, а була б людна, оселена вольними козаками, звичними до війни з турками. Петрове військо окружили турки, і сам він насилу вирятувавсь і зрікся Азова і степів на правім боці Дніпра. Не скоро потроху ці степи одійшли до руського царства за шістьдесят років од Петра до Катерини Другої. Ще років сто тому назад не можна було *небоязко* чумакам нашим і в Єрим по сіль та рибу

подати. В одній чумацькій пісні, котору співають по всій Україні, розповідається, що:

» В неділеньку рано-пораненьку,
Як стало світати,
Стала орда вся чорная
З під моря вставати.
Стали німці компанійці
Чумака збивати:
» Годі, годі, чумаченьки,
В Криму соли брати!
Запрягайте вози, воли—
За башту втікайте! «

То б то за Дереконську башту.

» Ой которі чумаченьки
Теє зачували,
Запрягали воли, вози,
Ще й соли набради;
А которі чумаченьки
Того не чували,
Воли ж в тому превражому
Криму зо скотом пропали. «

А в ті часи вже й військо царське стояло не далеко з генералом князем Донгорудим. От і в пісні даліше співається:

» Ой хвалився Довгоруб,
Що не здійме орда рук,—

Орда руки ізняла,
Чумаченьків заняла... «

Одних орда заняла та погнала у неволю,—а других
порізала; прибігли запорожці рятувати чумаків, аж
бачать:

» Ой там лежать чумаченьки
Де три, де чотири.
Ой лежать наші чумаченьки,
Як вьялая риба,
На них плаття і одежа
Кровью окипіла. «

Таке-то діяла з нашим людом орда ще сто років
назад! А з другими ж народами, що живуть далеко од
степів азійських, з німцями, французами, англійцями,
італіянцями, таке вже років з тисячу як не случалось.
Тим-то вони і випередили нас в усякому ремеслі та
науці,—бо їм було коли вчитись, сидючи небозяько дома
та їздючи по світу. А в нас стало небозяько тільки років
сто назад, як наші забрали Крим та берег Чорного моря.
У всіх війнах руського царства з турками та татарами за
стєни і за берег Чорного моря у пригоді були козаки укра-
їнські і запорожські. За часи цариці Катерини Другої до
1783 року Крим і увесь берег Чорного моря, де вті-
мають наші ріки Дніпро, Буг, Дністр, були забрані до
руського царства,—і народові нашому стало *просторо*
селитись по степах, і перестав він боятись *набівів* та

неволі татарської. По степах та по березі моря вирости великі городи: Батернослав, Єлисаветград, Херсон, Одесса; ці степи тепер звуть Нова-Россія. Тільки тут, як і на Україні, аж до 1861 року народ був у крпацтві у панів руських і польських. Бо козацтво на Україні знесено, Січ зруйновано у 1775 році, а скільки зосталось запорожців, переведено на Кубань, коло черкесів, кілька запорожців втекло до турків за Дунай, де вони сиділи аж до 1829 р. і тоді перебрались і собі на берег Азовського моря.

А на Україні на лівім боці Дніпра, після того, як Катерина у р. 1762 скасувала Гетьманщину, козацька старшина зробилась панством, як і дворяне московські. На правім боці, як ми вже казали, після Палія засіли пани польські. У 1793 р., як у остатнє ділили Польщу між Россією, Пруссією і Австрією або Цесарщиною, то правобічнја Україна, де тепер Київщина, та Подоль та Волинь, дістались до Россії. А ще перед тим земля, де живуть такі ж люде, як і українці, Галиччина одійшла од Польщі до Цесарщини. І тут і там наші люде довго ще зоставались крпаками польських панів, у Галиччині до 1848 року, а в Россії до 1861. Про те, яку шкоду робили нашим людім польські пани, як козаки наші воювали з ними, як пристали до Москви, як потім пропало польське королевство, а далі пропала і панщина, про те розкажемо у другій книжці. А тепер скінчимо про *татар і турків.*

Після того, як руські завоювали Крим і берег Чорного моря, татарських набігів вже більш не було. Татаре стали жити у Криму мирно, працювати над землею,—а багато їх, щоб втекти од усякої кривди, од християнського уряду, перебралось і тепер перебирається у Турцію. Турецьке царство дуже захиріло, як прогнано турків од нашого берега Чорного моря і як перестали турки здобувати відділя невольників та яничар. Християнські народи, що турки їх підвернули під себе,—греки, молдаване і волохи, та славянські серби і болгари осмілились і почали бунтуватись проти султана турецького, особливо, як случилась війна між Россією і Турцією. Так за часи царя Олександра Первого перед 1812 р. стали майже зовсім вольними молдаване з волохами та частина сербів. По цих землях поставали християнські господарі та князі, котрі платять тільки невелику подать султанові турецькому, а правлять землями цими як собі хтять. Од 1858 року молдаване і волохи вибрали собі одного князя, котрий править землями цими у купі з виборними людьми од земства, так що без них не може ніякого закону видати, ні податі назначити. Так само править і князь сербський вмісті з виборною радою, що зветься *скупщиною*,—і другий князь чорногорський. Чорногорія—це маленька земля на горах з народом сербським; чорногорці ніколи не слухались турків і жили собі вільно мов козаки. Після довгої різанини од 1821 до 1828 року одбилась собі у вільне королівство і частина

греків; ними править тепер король теж у купі з виборною радою. Ще під турками зосталося не мало греків, та болгар, та сербських дві землі: Герцеговина та Боснія. Болгари та серби славянського роду, як і ми, і говорять мовою подібною до нашої. Терплять вони не мало од неправого суду, здирства турецьких чиновників, та панів, которі потурчилися. Тепер, коли ми пишемо цю книжку, іде од літа 1875 року вже не перший бунт сербів у Боснії і Герцеговині, і можна було б сподіватись, що якби з княжества Сербії та з Черногорії увійшло військо на поміч боснякам та герцеговинцям, то увесь сербський народ став би вольний од турок і потурчених панів, а там встали б і болгаре й греки. Та тільки не дозволяють сербам цего сусідні держави. Ці держави хоть і християнські, і раді б, щоб турки не дуже обижали своїх християн, та завидують одна одній, бояться, щоб яка небудь з них не забрала собі якої землі од турецького царства,—от і зупиняють одна одну і рятують Турка, як йому круто прийдеться. А до того у Цесарщині німці та венгри бояться, щоб серби, що під Турком, як одібьються на волю та зложат у купі чималеньку державу, то й ті серби, що єсть у Цесарщині, і другі славяне, що їх хотять німці та венгри понімчити та повенгрити, підут з землею до своїх братів. Німці у німецькому царстві, що зветься Германія і де перед ведуть Пруси, мають своїх славян, поляків; котрих теж хотять понімчити,—таж вони за одко з нім-

цями cesарськими та венграми не раді тому, щоб турецькі славяне стали вольні. І німці, а до того й англичане, бояться, щоб Росія не захопила якої землі од турків, або щоб не стала верховодити над меншими народами, як вони одібьються од турок, та не перебивала їм у торгу і у чому иншому. Того ж самого боялась довго і Франція. Та до того і німці, і англичане, і французи одно одному не довіряють. Треба сказати, що з цих усіх хвиглів користь не усім німцям, або англичанам, а тільки урядникам, та купцям,—бо простому чоловікові німцеві або англичанові ака користь, як серба будуть вчити або судити не по-сербському, а по-німецькому, або як купець німець та англичанин оббиратиме болгар та сербів. Тільки не од простих людей належить війна, чи мир.

От через такі хитрощі та підкопи однієї держави під другу турецька неволя ще й досі давить багато народів християнських. Цариця Катерина та приятель її Потёмкин було задумали, щоб зовсім вигнати турок з Європи і вернути Грецьке царство, хоть тепер у тій землі не всі християне греки, а єсть і болгаре, серби і другі,—і не дуже-то долюблюють греків, бо грецькі архіереї, попи та купці підлизуються до турок та у куші з ними обдирають болгар. А все таки турецьке царство стоїть і держить в неволі багато християн. Катерині не дали добити турецьке царство уряд французький, англійський та пруський. А дамі як французи вбили

свого короля, знесли панщину, та завели республіку або народоправство без короля, то Катерина забула про турок та греків, а у купі з другими королями збирала військо, щоб утихомирити французів та боронити королів від підданих.

Катеринин онук Олександр Первий був попереду великий приятель греків, а як вони повстали проти турок у 1821 р., то він не дав їм помочі, бо перед тим він пристав до *Священного Союзу* з трьох царів: короля пруського, царя австрійського, та нашого, — а цей Союз обіцяв боронити усіх царів од бунтів підданих, от і грекам не хотіли помагати проти їх царя-султана турецького, бо й той-би-то од Бога поставлений. Тільки як греки встояли вісім років, терплючи усяку різанину од турків, та скрізь по християнських державах звернули до себе серце письменних людей, тоді брат Олександра, царь Миколай, укупі з французьким та англійським королем піддержали греків. Наше військо у 1829 р. мало не дійшло до Царьграда, — та французи й англичане скоріш помирились з Турком, — і наші мусили миритись; так навіть і не всі греки вибились з під Турка. Скоро після того наші боронили турецького султана, як повстали проти його магометане ж єгиптяне, бо царь Миколай боявся, щоб у Єгипті не взяли сили французів.

А як у 1854 році почав царь Миколай воювати з турками і наше військо пішло вже на Дунай, то за

турок оступились уряди французький та англійський, — та й cesарці поставили своє військо позаду нашого. Наші мусили одступити у свою землю, — та й сюди приїхало французьке та англійське військо і одинадцять місяців брали нашу кріпость Севастополь, поки таки і взяли. Ми мусили у 1856 р. помиритись і оддати туркам кілька землі коло Дунаю у Бесарабії. Правда, султанові звелено було англичанами та французами, щоб він обіцяв рівно держати і християн, як і магомстан. Та з тії обіцянки нічого не вийшло.

Трохи згодом почали знову бунтувати християне проти турок: у 1867 р. повстали греки на острові Бритському, вставали не раз герцеговиньці, босняки та й болгаре, та їм не помогла ні одна держава. Навіть не було того, щоб зразу по всіх землях, що під Турком, повстання почались, — а послі одні докоряли других, чому не піддержали. До того між болгарами та греками завелась сварка. На берегах морських коло Цареграда болгаре перемішані з греками, і греки думають, що це їх земля, а грецькі попи не згожувались, щоб болгаре правили службу і вчились не по-грецькому, а по-своєму, та щоб не покорялись і не платили податі патріярхові грецькому, що у Цареграді. Насилу болгаре випросились у султана, щоб згодився на те, щоб вони собі вибрали власних архіереїв, не підлеглих цареградському патріярхові. За це цареградський і русалимський патріярхи прогляли болгар, як еретиків, — хочь болгаре ні в чому

віри не змінили. Тепер греки не раді і повстанню сербів в Герцеговині і Боснії, бо серби держали руку за болгар. І болгаре бояться, що як серби усі одібьються од турків, та заведуть собі чимале царство, то і їх під себе підвернуть. Дурні ще люде на світі! Замість того, щоб кожному знати і боронити своє, та у купі бути, помагаючи одно одному, зазирають на чуже добро як би ёго загарбати, чужих людей придавити, свою мову і віру їм накинуги! А через те і кожному лихо, а особливо бідним. Не хотять помагати герцеговинцям і сербський і черногорський князь, бо один другому завидує,—щоб ёго не зробили царем усіх сербів,—та й уряди великих держав їх спиняють.

Що з того далі буде—хто ёго зна. Тільки щоб довго турецька неволя вдержалась над християнами, то навряд. Чим дальш, усе більше християнам під турками не терпиться; та й по сусідніх землях, чим дальш, усе більш наплюжується письмених та чесних людей, що хотять, щоб скрізь по усёму світу не було здирства, та неволі. От як греки вставали у 1821 р., то тоді найліпший англійський писатель Байрон збірив скрізь гроші та охочих вояків на поміч грекам,—а далі і уряди французький і англійський та руський хоч трохи піддержали греків. Тепер за герцеговинських повстанців хлопочеться італіянець Гарібальди, що не раз бився за *волю свого народу*, щоб визволити ёго од неправої власти *чужого цесаря австрійського*, та папи римського, та короля

неаполитанського, та щоб усі італіянці були у купі в одній державі. Недавно цей Гарібальди ходив з охочими італіянцями у Францію, як німці не по правді однімали у французів дві країни. Тепер він дуже старий і не може сам прийти на поміч герцеговинцям, тільки збирає для повстання гроші та посилає охочих. Збирають гроші і йдуть охочі і з других країв,—і з Франції, і з німців, і з славян. Єсть у Герцеговині і кілька українців.... Навіть в однім отряді з сербів та других славян вибрано головою українця. Це вп'ять мов та козачина, тільки не зовсім така, як колись. Тепер вже про здобич ніхто не дума; ніхто не ненавидить турка за те, що він турок, що инакше живе, инакше говорить, другої віри. Хотять тільки, щоб ніхто не гарбав чужого добра, та щоб ніхто не неволив другого, щоб кожний жив у своїм краї, хазяїнував, говорив, думав вільно, як собі сам хоче. Та ще ця нова козачина з людей не одного народу та мови, а з різних. Тепер вже скрізь єсть люде, що хотять, щоб скрізь була правда,—щоб один народ помагав другому, бо поки так не буде, то й кожний не може буди спокійним, що ёму буде завжди добре, що хто небудь не приневолить ёго, як колись неволили нас татаре. І наші батьки так довго боролись з татарськими та турецькими розбишаками тим, що в старовину ніхто їм помочі не давав, та й сами вони не вмiли бути однієї братської думки.

